

Amasya İlahiyat Dergisi – Amasya Theology Journal

ISSN 2667-7326 | e-ISSN 2667-6710

Haziran / June 2021, 16: 31-58

Mu'tezile'nin İnanç Müdafaası

Ahmet BARDAK

Doç. Dr., Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi,

Kelâm Anabilim Dalı

Associate Professor, Van Yüzüncü Yıl University, Faculty of Theology,

Department of Kalam

Van, Turkey

ahmetbardak@hotmail.com

orcid.org/0000-0002-9393-7884

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 5 Mart / Marcy 2021

Kabul Tarihi / Accepted: 19 Nisan / April 2021

Yayın Tarihi / Published: 30 Haziran / June 2021

Yayın Sezonu / Pub. Date Season: Haziran / June

Sayı / Issue: 16 **Sayfa / Pages:** 31-58

Atıf / Cite as: Bardak, Ahmet. "Mu'tezile'nin İnanç Müdafaası [Mu'tazila's Defense of Belief]". *Amasya İlahiyat Dergisi-Amasya Theology Journal* 16 (June 2021): 31-58.

<https://doi.org/10.18498/amailad.892010>.

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Copyright © Published by Amasya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi / Amasya University, Faculty of Theology, Amasya, 05100 Turkey. All rights reserved.

<https://dergipark.org.tr/amailad>.

Mu'tazila's Defense of Belief

Abstract

The basic beliefs of the religion of Islam are determined by nass. The leading group in determining and justifying the principles of belief are mutakallims. Mu'tazila sect is seen as the first representative of Islamic theology. Mu'tazili mutakallims played a pioneering role in the establishment of the system of theology by using both narrative and rational knowledge. Especially with the sensitivity of protecting monotheism, they handled the transmitted information very selectively and passed it through the criticism filter. With this, they aimed to determine the principles of Islamic belief, to classify the established principles and to put them in a systematic way and to defend them against their opponents. Post-Mu'tazila theological schools also used the system and method of this sect. Mu'tazilî mutakallims made very important contributions to this science with their works, which are regarded as the main sources of theology. An important part of these works is the type of denial that they have written, especially against being in a struggle. Mu'tazilî sources are still a source for studies in the field of theology today.

Mu'tazilî mutakallims did not hesitate to support their methods with the new methods they obtained through translated works. In this context, they used the philosophical arguments and the scientific method formed in this context in their own systems. It is known that their interest in science and philosophy increased with this attitude. With the effect of such activities, it is seen that institutions such as Beytu'l-Hikme were brought to the Islamic society. Contrary to what is predicted by mu'tez, he also cares about the information obtained with the senses and uses them especially on the possibilities of prophethood. In this context, they set out a very successful example of struggle against movements that deny prophethood.

It is seen that Mu'tazila generally tried to stay neutral by avoiding internal discussions and the developments afterward, like Ehl-i Beyt-Umayyad, but they could not escape from these conflicts in time. They found themselves in the middle of this struggle and conflict, especially with the Mihna incident that took place during the Abbasid dynasty. As a result of these events, Mu'tazila became the official sect of the state. This situation can be seen as the most important misfortune of the Mu'tazila sect. Because the new environment that emerged caused them to be excluded and marginalized from the Islamic society in time.

As the mutakallims struggled against all kinds of criticism of the principles of belief, they also responded to all kinds of malicious criticism against the essence

of Islam by circling the principles of belief in this framework. When it comes to the defense of Islamic beliefs, the first thing that comes to mind is the Mu'tazila sect. Mu'tazilî mutakallims have set an example for the latter in their scientific knowledge and discipline and with this in the defense of Islamic beliefs. The main bases of Mu'tazila in the defense of belief are five principles. They determined their theological views within the framework of these five principles and made many debates within this framework. Mu'tazilî mutakallims have made a very successful defense of Islam especially against Indo-Iranian currents. It is seen that they have achieved a historical success in their struggles against Iranian-Indian originated belief groups. At the same time, they have played important roles with their Christian and Jewish origin, especially with their debates within the framework of attributes and tacsîm. The main arguments used in these debates have been produced using the burhanî and cedelî methods. It is seen that the arguments Mu'tazila put forward in his debates are still valid. The examples and defense methods used against their rivals in these discussions stand before us as top examples.

Mutazilita mutakallims gave very successful examples in terms of gaining superiority to their rivals, especially. In this way, they eliminated all kinds of beliefs that could deny people within the framework of the principles of belief. Thus, they have contributed to the preservation of the Islamic belief and the evolution of Islamic culture with their very strong intellectual and philosophical knowledge by defending Islamic beliefs against both their internal and external opponents. This article contains a section of Mu'tazila's struggles within the framework of defending the principles of belief.

Keywords: Kalam, Mu'tazila, Cadal, Munazara, Ahl al-Sunna.

Mu'tezile'nin İnanç Müdafaası

Öz

İslam dininin temel inançları nasslarla belirlenmiştir. İnanç esaslarının belirlenmesi ve temellendirilmesinde önde gelen kesim kelâmcılardır. Mu'tezile mezhebi İslam kelâmının ilk temsilcisi olarak görülmektedir. Mu'tezilî kelâmcılar hem naklî hem de aklî bilgiyi kullanarak kelâm sisteminin kurulmasında öncü rol üstlenmişlerdir. Özellikle tevhidi koruma hassasiyetiyle nakli bilgileri çok seçici bir şekilde ele alarak tenkit süzgecinden geçirmişlerdir. Bununla İslam inanç esaslarını tespit etmek, tespit edilen esasları tasnif ederek sistematize bir şekilde ortaya koymak ve bunları muarızlarına karşı savunmak görevini hedef almışlardır. Mu'tezile sonrası kelâmî ekoller de bu mezhebin sistematüğünü ve metodunu kullanmışlardır. Mu'tezilî kelâmcılar kelâmın ana

kaynakları olarak sayılan eserleri ile bu ilme çok önemli katkılar sunmuşlardır. Bu eserlerin önemli bir kısmı özellikle mücadele halinde olduklarına karşı yazmış oldukları reddiye türünden eserlerdir. Mu'tezilî kaynaklar hala günümüzde kelâm alanında yapılan çalışmalara kaynaklık etmektedir.

Mu'tezilî kelâmcılar metotlarını tercüme eserleri ile elde ettikleri yeni yöntemlerle desteklemekten uzak durmamışlardır. Bu bağlamda felsefi argümanları ve oluşan ilmi metodu da kendi sistemlerinde kullanmışlardır. Onların bu tutumu ile ilim ve felsefeye olan ilginin arttığı bilinmektedir. Bu türden faaliyetlerin de etkisi ile Beytü'l-Hikme gibi müesseselerin İslam toplumuna kazandırıldığı görülmektedir. Mu'tezile tahmin edilenin aksine duyular ile elde edilen bilgileri de önemsemekte ve bunları özellikle nübüvvetin imkânı üzerinde kullanmaktadır. Bu bağlamda nübüvveti inkâr eden akımlara karşı çok başarılı bir mücadele örneği ortaya koymuşlardır.

Mu'tezile'nin genel olarak Ehl-i Beyt-Emevi gibi içteki tartışmalardan ve sonrasındaki gelişmelerden uzak durarak tarafsız kalmaya çalıştıkları ancak zamanla onların da bu çekişmelerden kaçamadıkları görülmektedir. Özellikle Abbasiler döneminde yaşanan Mihne olayı ile kendilerini bu mücadele ve çekişmenin ortasında bulmuşlardır. Mu'tezile bu olaylar neticesinde devletin resmi mezhebi pozisyonuna girmiştir. Bu durum Mu'tezile mezhebinin en önemli şanssızlığı olarak görülebilir. Çünkü ortaya çıkan yeni ortam zamanla kendilerinin İslam toplumundan dışlanmasına ve ötekileştirilmesine neden olmuştur.

Kelâmcılar inanç esaslarına yapılan her türlü eleştiriye karşı mücadele ettikleri gibi bu çerçevede inanç esaslarının etrafından dolanarak yine İslam'ın özüne yönelik her türlü art niyetli eleştirilere de cevaplar vermişlerdir. İslam inançlarının savunması söz konusu olduğunda akla ilk gelen Mu'tezile mezhebidir. Mu'tezilî kelâmcıları ilmi birikim ve disipline sahip olma ve bununla İslam inançlarının müdafaasında da sonrakilere örnek olmuşlardır. Mu'tezile'nin inanç müdafaasında da merkeze aldıkları temel dayanakları beş esaslarıdır. Bu beş esas çerçevesinde kelâmî görüşlerini belirlemiş ve bu çerçevede birçok münazaralarda bulunmuşlardır. Mu'tezilî kelâmcılar özellikle Hint-İran kaynaklı akımlara karşı çok başarılı bir İslam savunması yapmışlardır. İran-Hint kaynaklı inanç gruplarına karşı yapmış oldukları mücadelelerde tarihi bir başarıyı yakaladıkları görülmektedir. Aynı zamanda Hıristiyan ve Yahudi kökenli özellikle sıfatlar ve tescim çerçevesinde yaptıkları münazaralar ile de önemli roller üstlenmişlerdir. Bu münazaralarda kullanılan temel argümanlar burhanî ve cedelî metod ile üretilmiştir. Mu'tezile'nin yapmış olduğu münazaralarda ortaya koymuş oldukları argümanların hala geçerliliğini

koruduğu görülmektedir. Bu tartışmalarda rakiplerine karşı kullanılan misaller ve savunma metodları üst örnekler olarak karşımızda durmaktadır.

Mu'tezilî kelâmcılar özellikle cedelî olarak rakiplerine üstünlük sağlama konusunda çok başarılı örnekler vermişlerdir. Onlar inanç esasları çerçevesinde insanları ifsad edebilecek her türlü batnî görüşü bu sayede bertaraf etmişlerdir. Böylece çok güçlü akli ve felsefî birikim ile İslam inançlarını hem dâhili hem de harici muarızlarına karşı müdafaa ederek İslam inancının muhafazası ve bu arada ürettikleriyle de İslam kültürünün tekâmülüne katkı sağlamışlardır. Bu makalede Mu'tezile'nin inanç esaslarını savunma çerçevesinde yapmış oldukları mücadelelerden bir kesiti içermektedir.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, Mu'tezile, Cedel, Münazara, Ehl-i Sünnet.

Giriş

Mu'tezile mezhebi hicri ikinci asırda ortaya çıkmış, Abbâsîler döneminde en parlak dönemini yaşamış İslam kelâmının ilk temsilcilerindendir. Mu'tezilî kelâmcıları kendilerini ehl-i adl ve't-tevhîd olarak isimlendirmektedirler. Mu'tezile, özellikle büyük günah meselesinde Hâricî ve Mürcî düşüncesine karşı tutumu ile öne çıkmıştır.¹ Mu'tezile'nin başta beş esası olan tevhîd, adalet, va'd ve vaîd, el-menzilu beyne'l-menziletayn, emr-i bi'l-ma'rûf nehy-i ani'l-münker olmak üzere ana fikirlerini ilk olarak Kaderiyye'nin söylemlerinde görmekteyiz. Bu yüzden Mu'tezile'yi Kaderiyye'den ayrı düşünmemek gerekir. Bir bakıma Mu'tezile Kaderiyye'nin kelâmî görüşlerini sistematize ederek kelâm ilminin ortaya çıkmasını sağlamıştır.² Mu'tezile mezhebi İslam inanç esaslarından şeriatta furû' dediğimiz tâlî meselelerindeki görüşlerine kadar tüm meselelere beş esasları çerçevesinde bakarak kelâm metodunu kurmuştur.³ Mu'tezile'nin beş esasındaki temel görüşlerini şu ibare özetlemektedir:

ان الله صادق في وعده ووعيدة, وقد وعد المحسنين بالثواب, والعاصين بالعقاب, وهو لا يخلف وعده أو وعيده فمترتكب الكبيرة مخلد في النار, ولا بد من توبة العبد قبل موته.⁴

¹ Abdulkâhir el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-firak*, nşr. Muhyiddîn Abdulhamîd (Beyrut: y.y., ts.), 20.

² Muhammed Şerafüddîn, "Kaderiyye Yahut Mu'tezile", *Marife* 3/3 (Kış 2003), 433-447.

³ Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, thk. Abdulkerîm Osmân (Kahire: y.y., 1965), 138.

⁴ Abdülcebbâr, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, 134.

Mu'tezile'nin diğer kelâmî ekollerden temayüz etmiş en önemli özelliği genel olarak akli öncelemeleri ve insan iradesine vermiş oldukları geniş salahiyettir. Bu bakımdan Mu'tezile mezhebi İslam'ın rasyonalistleri olarak anılmaktadır. Onlar kelâm metodunda da akli öncelemekte, akli naklin önüne geçirecek nakli akla tabi tutmaktadırlar. Mu'tezilîler akli nassa karşı epistemolojik olarak öncelemektedirler. Çünkü nasslar akıl sahiplerini muhatap almakta ve aklın kendisindeki bilgi ve kavrayışla değerlendirilerek anlamlandırılmaktadır.⁵ Mu'tezile'nin bu bakış açısı onların Kur'an'a bakışını ve bu bağlamda akli tanımlamalarını da etkilemiştir. Mu'tezilîler kelâmî meselelerde akli Kur'an ve sünneti yorumlamada belirleyici ana unsur olarak görmektedirler. Bu bağlamda Mu'tezilî kelâmcılar akılla anlaşılabilen ayetleri muhkem, diğerlerini müteşabih olarak değerlendirir. Ancak Mu'tezile mezhebinin akılcılığı felsefi bir akılcılık değildir. Mu'tezile'nin bu akılcılığına bir isim verilecekse bu ancak Kur'an akılcılığı olabilir. Mu'tezile bu akılcı yöntem ile doğru ve sağlam bilgiyi elde etmeyi hedeflemiştir. Mu'tezile'ye göre akıl ile nakil çatışırsa akıl esas alınır, nakil tevil edilir. Çünkü akli ve nakli de ortaya koyan Allah'tır. Akıl burada naklin bir nevi test mercii mesabesinde bulunur. Bu yönüyle onlara göre akıl asıl, nakil feridir.⁶ Mu'tezile'nin akılla ilgili tercihleri kendinden sonraki kelâm ekollerini de etkilemiştir. Bu bağlamda İmam Eş'arî ve İmam Mâtürîdî'nin kelâm metodunda da akla öncelik verdikleri görülmektedir. Hem Eş'arîler hem de Mâtürîdîler nakille gelen bilginin doğruluğunu ancak aklın yapabileceği konusunda mutabıktırlar. Bu bağlamda Eş'arî kelâmcılarının da akli esas alıp vahyi ona uygun bir şekilde te'vil ettiğini görmekteyiz.⁷

İslam inanç esaslarının tespiti, temellendirilmesi ve savunulmasında duyular ile elde edilen bilginin de önemli bir yeri vardır. Bu bağlamda inanç esaslarının tespitinde Kur'an ve mütevâtir hadis türündeki haber de dikkate alınmaktadır. Çünkü akıl yürütme ile

⁵ Kamil Güneş, "Mu'tezilî Düşüncede Aklın Nakilden Önce Gelmesi Meselesi Üzerine", *Bakü Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlmî Mecmuası* 1 (Mart 2004), 159.

⁶ Mu'tezile'nin akıl konusundaki görüşleri için bk. Osman Aydın, *İslam Düşüncesinde Akılleşme Süreci-Mu'tezile'nin Oluşumu ve Ebu'l-Hüzeyl Allaf* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2001); Güneş, "Mu'tezilî Düşüncede Aklın Nakilden Önce Gelmesi Meselesi Üzerine", 137, 138.

⁷ Ahmet Bardak, "İbn-i Füreke'te Akıl-Nakil İlişkisi", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 10/54 (2017), 969-977.

elde edilemeyen bilgilere ancak doğru haberle ulaşılabilir. Bu sebeple kelâmcılar indinde akılla beraber haber de önemli bir kaynak kabul edilmektedir. Mu'tezile'de olduğu gibi diğer kelâmî mezheplerde de haberin önemli bir yeri vardır. Örneğin Mâtürîdîlere göre insanın nesebine ve sağlığına varıncaya kadar hayata dair pek çok bilginin doğru haber dışında bir kaynakla bilinmesi mümkün değildir.⁸ Mu'tezilî kelâmcıları da bu gerekçeyle aklın dışında duyular ve doğru habere de değer vermişlerdir. Özellikle sünnet ve bu bağlamda nübüvveti savunmalarında dayandıkları en önemli kaynak haberî olanlardır.

Kelâm mezheplerinin başta gelen amacı İslam inanç esaslarını delilleriyle savunmaktır. İnanç esaslarını savunma meselesi her dönem güncelliğini korumaktadır. İslam'ın ilk dönemlerinde olduğu gibi günümüzde de yeni deliller veya argümanlar ile bu savunma devam etmektedir. Bugün bu mücadelenin muhatapları ve yelpazesi farklı bir boyuta girmiştir. Mu'tezile'nin genel olarak inanç müdafaasını İslam topraklarının yayılmasıyla dış kaynaklı olarak kabul edilen dinî ve kültürel gruplara karşı yaptığı görülmektedir. Bununla beraber o dönem Müslümanlar arasında da bu türden münakaşaların yaşandığı bilinmektedir. Ayrıca Mu'tezilî kelâmcılar kendi mezhep mensupları aralarında da bu türden fikri mücadeleler içerisine girmişlerdir. İslam dininin inanç esaslarını kelâm ilminin kurucuları sayılan Mu'tezilî kelâmcıları nasıl savunmuştur? O zamanın tartışma konuları ve tartışma adabı nasıldı? Mu'tezile'nin yapmış olduğu mücadelesi ve bu bağlamda ortaya çıkan literatürün günümüzde de bir karşılığı vardır. Bunların bilinmesi günümüz inanç müdafaasına örnek teşkil etmesi yönüyle değerlidir.

Türkiye'de Mu'tezile alanında gerek bu mezhebin tarihi şahsiyetleri ve eserleri gerekse inanç sistemi ve bu bağlamda onu oluşturan varlık, bilgi ve sistematliğini ele alan birçok eser mevcuttur. Bu bağlamda Mu'tezile'nin nübüvvet savunması ve özelden diğer dinî gruplarla olan mücadeleleri de incelenmiştir. Bu çalışmaların Mu'tezilî düşüncenin tanıtılmasında çok önemli katkıları bulunmaktadır. Malum olduğu üzere Mu'tezilî kelâm sistemi çok derin ve boyutlu yapısı gereği zengin bir düşüncedir. Konu hakkında araştırmacıların yapmış oldukları her katkı bu mezhebin daha iyi anlaşılmasına katkı

⁸ Ebu'l-Muîn Meymûn b. Muhammed en-Nesefî, *Tebşîratu'l-edille fî usûli'd-dîn*, thk. Hüseyin Atay (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1993), 1/24 vd.

sağlayacaktır. Biz de bu makalemizde özellikle Arapça kaynaklarda Mu'tezile'nin inanç müdafaasında yapmış oldukları gayretleri tespit ederek okuyucunun istifadesine sunmayı, bu vesileyle Mu'tezilî literatürün cedel yönünün anlaşılmasına mütevazı bir katkı sağlamayı hedeflemekteyiz.

1. Mu'tezilî Kelamcılarının Metodolojilerine Etki Eden Nedenler

İslam dünyasında fetihlerle ele geçirilen yerlerdeki din ve kültürlerin etkisi ve özellikle tercüme faaliyetleriyle yeni fikirler dâhil olmuştur. Emevîler döneminde Halid b. Yezîd b. Muaviye (öl. 85/704) Mısır'dan bir kısım felsefeciyi getirerek Hermetik eserlerle Yunan felsefesine dair felsefi kaynakların, tıp ve asrtroloji gibi metinlerin tercüme edilmesini sağlamıştır.⁹ Abbâsîler döneminde ise bu tercüme faaliyetleri artmış, özellikle Süryanice'den felsefe, mantık, matematik, cebir gibi ilimlerin Arapçaya çevirileri yapılmıştır. Bu dönemde öne çıkan isim Abdullah b. Mukaffâ'dır (öl. 141/758). Kendisi Farsçadan birçok eseri tercüme ederek bu ilimlerin İslam kültürüyle tanışmasına vesile olmuştur. Onun tercüme ettiği eserler tarih, kültür, Maniheizt ve Mazdekî kozmoloji ve kozmogoni, siyaset ve âdetleri içeren eserlerdir.¹⁰

Arapçaya kazandırılmış eserlere bakıldığında genel olarak doğu kaynaklı oldukları görülmektedir. Doğru derken İran ve Hint kültürü kastedilmektedir. Müslümanların özellikle en yakın komşusu konumunda bulunan İran kaynaklı dinî grupların Müslümanların inançları ile çelişen bazı görüşlere sahip oldukları bilinmektedir. İran, kadim geçmişindeki birikim ve çok çeşitli kültürlerle ev sahipliği yapma yönü ile Arap kültüründen tamamen farklı bir konumdaydı. Farslılar ile Araplar arasında doku uyumsuzluğu bulunmaktaydı. Fars kültürünün merkezi konumundaki İran, tarihte siyasi ve askeri bakımdan her zaman güçlü bir pozisyonda bulunmuş, etrafındaki coğrafyayı etkileyerek onlara tahakküm etmiştir. Arap halkı da civarındaki komşuları gibi zaman zaman bu gücün boyunduruğuna girmiştir. İran halkı kadim bir geçmişe sahip din ve kültürlerinin kader, sıfatlar, nübüvvet gibi konulardaki farklı görüşleri etkisiyle genel olarak İslam inançlarına karşı

⁹ Ömer Aras, "Halid b. Yezid (ve ailesi): Siyasi ve Kültürel Etkinliği Üzerine Değerlendirmeler", *Dergiabant (AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi)* 5/10 (Güz 2017), 168.

¹⁰ Mustafa Demirci, "Mutezilenin İslam Medeniyetine Katkıları", *Marife* 3/3 (Kış 2003), 117, 118; Mu'tezile'nin yaşadığı dönemdeki kültürel ortam hakkında geniş bilgi için bk. Galip Türcan, "Mu'tezile'nin Ortaya Çıkışı Bağlamında Dinî ve Sosyo-Kültürel Çevre", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 42/1 (2019) 43-74.

sorgulayıcı ve eleştirel bir tavır sergilemiştir. Böylesine kökü kadim geçmişe dayalı bir birikime sahip topluluğa karşı Müslümanların başlarda kendi inanç esaslarını müdafaa edecek alt yapıya sahip olmadığı bilinmektedir. İslam toplumunun karşılaştığı yeni muhalif kültürel ve dinî atmosfere karşı İslam inançlarını ilmî ve kültürel olarak Ehl-i Hadîs dediğimiz nakilci bir anlayışla savunmada yetersiz olduğu zamanla anlaşılmuştur. Bu gerekçeyle bazı İslam âlimleri yine naslardan tespit edilen inanç esaslarını akli temellendirmeler ile savunarak kelâm metodunu ortaya koymuşlardır. Böylece hem içerde bulunan Cehmiyye gibi cebrî anlayışa sahip; hem de Dehriyye, Sümeniyye, Seneviyye, Râfiziyye gibi dış kaynaklı gruplara karşı İslam inanç esaslarının savunusu yapılmıştır.¹¹ Ehl-i Hadîs'in cedel konusundaki yetersizliğini ortaya koyan bir rivayette Hârûn Reşid'in (öl. 193/809) Budist bir hükümdara İslam'ı anlatmak için bir muhaddis gönderdiği ve muhaddis ile Budist (Sümenî) arasında yaşanan diyalogda muhaddisin yetersiz kaldığı anlatılmaktadır. Sümenî "sizin dininizin hak olduğunu nasıl ispat edersiniz?" sorusuna muhaddis "bize falandan gelen rivayete göre" ile başlayan bir cevap vermiştir. Sümenî "bu râvîlerin doğru olduğunu nereden biliyorsun?" deyince muhaddis bir ayetle buna cevap verir. Tekrar itiraz eden Sümenî "bunun Allah'tan olduğunun delili nedir" diye sorunca muhaddis cevap veremez. Bunun üzerine Hârûn Reşid'e İslam'ı akli delilleriyle anlatabilecek bir kelâmcı göndermesi tavsiye edilir. Hârûn Reşid de bu tavsiyeye uyararak Mu'tezile'den Ma'mer b. Abbâd'ı Hindistan bölgesine gönderir.¹² Burada Ehl-i Hadîsin bir eleştirisi veya tenkidi yapılmamaktadır. Ancak cedel ve münazara konusunda çok kadim tecrübeye sahip doğu kökenli fırka ve dinlere karşı selef metodu dediğimiz yöntem ile mücadelede yetersiz kalındığının bir tespiti vardır. Bu durum Müslümanlar arasında rakibin silahıyla silahlanmayı gerektirdiği gerçeğini ortaya koymuştur. İşte bu ihtiyacı gören bazıları İslam'la çelişmeyecek yeni bir metod üretmeyi üzerlerine vazife görmüşlerdir. Bunun oluşması için İslam toplumunda gerekli şartlar da zamanla oluşmuştur. Özellikle İslam toplumunun yeni

¹¹ Kâdî Abdülcebâr, *Fadlu'l-i'tizâl ve tabakâtu'l-Mu'tezile*, thk. Fuâd Seyyid (Tunus: y.y., 1406/1986), 258; Hulusi Arslan, "Mu'tezile'nin Dehriyye Eleştirisi", *İslam Düşüncesinde Ateizm Eleştirisi*, ed. Cemalettin Erdemci vd. (Ankara: Elis Yayınları, 2019), 329-349.

¹² Ahmed b. Yahyâ el-Murtazâ, *el-Münye ve'l-emel*, thk. İsmâuddîn Muhammed Ali (İskenderiye: y.y., 1985), 53.

fethedilen ve tercüme faaliyetleriyle karşılaşmış oldukları yeni ortam bunun oluşumunu hızlandırmıştır. Böylece yeni durum Müslümanların düşüncelerinin şekillenmesine etki etmiştir. Bu ve benzeri birikimler Mu'tezile mezhebinin sistemleşmesine tesir etmiştir. Mu'tezile'den Ebu'l-Hüzeyl el-Allâf, (öl. 235/849-50) İbrahim en-Nazzâm, (öl. 231/845) el-Câhız, (öl. 255/869) Bişr el-Mu'temir (öl. 210/825) gibi Mu'tezilî kelâmcıların fikir ve eserlerinde bunun varlığı görülmektedir. Özellikle Allâf heyulâ, ilk madde, atom, vücûd, sükûn, hareket; en-Nazzâm ise tafra gibi çeşitli meseleleri bu kaynaklardan almıştır.¹³ Mu'tezilî kelâmcılar daha sonra sıkça başvuracakları cedel ve münazarada rakiplerini ikna etmekte kullandıkları birçok istidlal metotlarını da yine Yunan kökenli felsefî düşüncelerden almışlardır. Bu sayede Mu'tezilî kelâmcılar muhalifleriyle aklî metodu ve bununla bağlantılı olan burhânî delilleri çok mahirane bir şekilde kullanarak mücadele etmişlerdir. Özellikle felsefede kullanılan bazı kavram ve yöntemleri kendi kelâm sistemlerinde kullanmaları konusunda çok başarılı olmuşlardır.

2. Mu'tezilî Kelâmcılar ve Münazara Metotları

Mu'tezile mezhebinin ana amacı İslam inanç esaslarını belirlemek, onu müdafaa edecek kelâm sistemini kurmak ve ona yöneltilen eleştiri ve saldırılara cevap vermektir. Bu amaçla Mu'tezilî kelâmcılar İslam inancını temellendiren çok önemli eserler yazmışlardır. Bu eserler kelâm ilminin ana kaynakları arasında sayılmaktadır. Mu'tezilî kelâmcılar sadece eser yazmakla yetinmemiş, eserlerindeki görüşlerini her türlü muarızlarına karşı savunmuşlardır. Bu savunmalarda hedeflenen gaye İslam akidesini fesada sokacak her türlü saldırıyı bertaraf etmektir. Mu'tezile'nin İslam inanç esaslarını müdafaa bağlamında mücadele ettiği yelpaze çok geniştir. Bunların bir kısmı Cehmiyye, Hâricîyye, Mürciyye gibi iç, Ehl-i heva, mülhidîn, Zenâdîka, Mecûsiyye, Seneviyye (Düalistler), Sofistler (Tecâhuliyye), Gnostikler (Sâbiîler), Dehriyye ve Maneviyye de denilen Maniheistler gibi dış kaynaklıdır.

Mu'tezilî kelâmcılarını inanç esaslarını müdafaaada yetkin hale getiren başka sebepler de vardır. Onlar öncelikle entelektüel olarak çok iyi yetişmiş kimselerdi. Yabancı dil bilme, felsefe ve mantık gibi ilimlere vukûfiyetleri bakımından toplumun diğer kesimlerinden ayrıcalıklı bir konumda bulunmaktaydılar. Özellikle yabancı dil bilmeleri yabancı

¹³ Ahmed Emin, *Duha'l-İslâm* (Kahire: Hindâvî, 2012), 243.

kültürlere ait felsefî ve dini eserlere ve bu eserlerdeki içeriklere hâkim olmalarını sağlamıştır. Mu'tezilî kelâmcılar muarızlarıyla mücadele yönleri yanında aynı zamanda iyi birer davetçidirler. Halkı aydınlatmak ve inançlarını tevhîd üzerine tesis edilmesi konusunda davetçi rolünü de üstlenmişlerdir. Bu sebeple İslam âleminin birçok bölgesine İslam davetçilerinden oluşan heyetler göndermişlerdir. Vâsıl b. Ata' (öl. 131/748) Abdullah b. Hâris'i kuzey Afrika'ya, Hafs b. Sâlim'i ise Horasan'a gönderdiği bilinmektedir. Yine Horasan bölgesinde Ebu'l-Kâsım el-Belhî'nin de (öl. 319/931) tebliği sayesinde birçok kimsenin İslam'a girdiği tarihi kaynaklarda geçmektedir.¹⁴ Bu açıdan bakıldığında Mu'tezile'nin hem ilmi bir grup, hem inanç müdafii, hem tebşir ve tebliğ vazifesini yüklenmiş çok dinamik bir mezhep olduğu anlaşılmaktadır. Bu özellik daha sonraki kelâmî mezheplerde bu oranda yaygın değildir.

Mu'tezilî kelâmcıların İslam müdafaasında kullandıkları yöntemlerden öne çıkanı münazara yöntemidir. Münazara n-z-r kökünden türemiş bir kavramdır. Araplarda çok eskiye dayanan bir cedel türüdür. İki tarafın doğruyu bulmak için delillerini ortaya koyarak konuşması, tartışması anlamına gelmektedir.¹⁵ Münazaranın esas unsuru cedel olduğu için bu konuda daha mahir olan kendini karşı tarafa kabul ettirmede öne geçmektedir. Mu'tezilî kelâmcılar özellikle Abbâsîler döneminde siyasi, edebi ve ilmi konularda hem içerde hem de harici unsurlar ile münazaralar yapmışlardır. Bu münazaraların ekseriyeti akide konuları çerçevesinde yaşanmıştır. Mu'tezilî kelâmcılar münazara metodunu rakiplerini ikna etmek ya da ithamlara cevap vermek için büyük bir fırsat olarak görmekteydiler. Bu münazaralarda aklî ve naklî delillerle görüşlerini ispat etmek için gayret etmişlerdir. Mu'tezile'nin münazaradaki yetkinliğini öven Hayyât (öl. 300/913): "onlar insanlar içerisinde münazaranın erbabıdırlar, onlar olmadan kelâm olmaz" demiştir.¹⁶

Mu'tezilî kelâmcılar başta Ehl-i heva, mülhidîn, Zenâdika, Mecûsiyye, Seneviyye (Düalistler), Sofistler (Tecâhuliyye), Gnostikler (Sâbiîler), Dehriyye ve Maneviyye denilen Maniheistler (Zındıklar) ile bu türden birçok münazara olmuştur. Bunun yanında felsefecilerle,

¹⁴ Murtazâ, *el-Münye ve'l-emel*, 25 vd., 42.

¹⁵ Seyyid Şerif el-Cürçânî, *Mu'cemu't-ta'rifât*, thk. Muhammed Sıddık el-Miñşâvî (Kâhire: Dâru'l-fadîle, ts.), 195.

¹⁶ Ebu'l-Hüseyn Abdurrahim b. Muhammed b. Osman el-Hayyât, *el-İntisâr ve'r-red alâ İbn-i Râvendî el-Mülhid* (Kâhire: Daru'l-kütübi'l-Mısriyye, 1925), 30.

Yahudi ve Hıristiyan ilahiyatçılarıyla da aynı türden münazaralar yapılmıştır.¹⁷ Özellikle Hıristiyanlar ve Helenistik akımlardaki teçsım düşüncesine karşı ilk tartışmalar Allah'ın sıfatları çerçevesinde yapılmıştır.¹⁸ Bunlarla ilgili spesifik örneklere birazdan verilecektir.

Münazara metoduyla Mu'tezilî kelâmcıların mücadelesi mezhebin kurucusu sayılan Vâsıl b. Ata' ve Amr b. Ubeyd (öl. 144/761) ile başlamıştır. Vâsıl b. Ata'nın aynı zamanda Hafs b. Salim gibi öğrencilerinden oluşan heyetleri Horasan gibi bölgelere göndererek oralarda bulunan İslam karşıtı akımlara karşı münazaralar yaptırdığı da bilinmektedir. Münazara konusunda Vâsıl b. Ata' hakkında "Şia, Havariç, Zenâdika, Dehriyye, Mürcie'ye reddiye konusunda ondan daha bilgili bir kimse yoktur" iltifatı mevcuttur.¹⁹ Rivayet edilir ki Vâsıl b. Ata' tüm okumalarında özellikle münazaralarda kullanmak üzere kullanacağı ve muhaliflerini zorda bırakacak tespitleri sürekli olarak not etmiş ve bunu çevresiyle paylaşmıştır. Vâsıl b. Ata' bu türden seksenden fazla tespitini *elf mes'ele fi'r-red 'ale'l-Mâ'neviyye* adlı risalesine aktarmıştır.²⁰

Mu'tezilî kelamcılarının harici unsurlarla yapmış oldukları münazaralarla ilgili birçok örnek bulunmaktadır. Vâsıl b. Ata'nın yapmış olduğu münazaralardan birinde Seneviyye'nin önemli isimlerinden sayılan Beşşâr b. Burd (öl. 167/783-784) ve Salih b. Abdulkuddûs'ü (öl. 167/783) susturduğu bildirilmektedir. Yine Amr b. Ubeyd yukarıda adı geçen muhaliflerden biriyle karşılaşınca onunla münazara etmeden bırakmadığı rivayet edilmektedir. Ancak genel olarak Amr b. Ubeyd'in münazara yeteneğinin Vâsıl b. Ata' kadar güçlü olmadığı, hatta birçok münazarada yenildiği, onun esas olarak hitap yeteneği ile bu açığı kapattığı bilinmektedir.²¹

Mu'tezile'de İslam müdafaası konusunda münazara ile öne çıkan isimlerden biri de Ebu Hüzeyl el-Allâf'tır. O da yapmış olduğu münazaralar ile çok başarılı bir İslam savunması yapmıştır. Onun bu münazaraları ve aynı zamanda tebliği sayesinde üç binden fazla kişinin

¹⁷ Demirci, "Mutezilenin İslam Medeniyetine Katkıları", 112.

¹⁸ Demirci, "Mutezilenin İslam Medeniyetine Katkıları", 113.

¹⁹ İbn Murtazâ, *el-Münnye ve'l-emel*, 148.

²⁰ İbn Murtazâ, *el-Münnye ve'l-emel*, 37.

²¹ Abdulcebbâr b. Ahmed, *Şerhu Usûli'l-Hamse*, thk. Abdulkerim Osman (Kâhire: Mektebetu Vehbe, 1996), 588.

ihtida ettiğine dair rivayetler mevcuttur.²² Kâdî Abdülcebbar, Allâf için "Mecûsî, Seneviyye ve diğerleriyle uzun münazaraları vardı. Hasımlarını az sözle alt ederdi" iltifatını yapmaktadır.²³

Ebu Hüzeyl el-Allâf'ın Seneviyye'den Sâlih b. Abdulkuddûs ile yaptığı münazarası meşhurdur. Bu münazarada Sâlih'in Allâf'ın münazarasından çok etkilendiği ve onu takdir ettiği rivayet edilmektedir. Allâf'ın Râfizîlerden Hişâm b. Hakem'in (öl. 179/795) Mekke'de halkın karşısında yaptığı münazara sayesinde meşhur olduğu hakkında nakiller mevcuttur. Allâf münazara konusundaki maharetiyle kendinden sonraki dönem kelimalarına örnek olmuştur. Belhî Allâf'ın Mecûsiler, Senevîler ve diğerleriyle yapmış olduğu münazaralarda özellikle az ve öz söz ile rakiplerini ikna ettiğini ifade etmektedir.²⁴

Allâf felsefî bağlamda da bazı münazaralar yapmıştır. Bunlardan birinde en-Nazzâm ile birlikte Seneviyye'den yine Sâlih b. Abdulkuddûs ile yapmıştır. Sâlih oğlunu kaybettiği için üzgündür. Allâf "neden üzgünsün anlayamıyorum. (Üzülmene gerek yok) çünkü sana göre insan bitki gibidir" sorusuna Sâlih "ben *Şukûk* Kitabı'nı okumadan öldüğü için üzülüyorum, der. Allâf "*şukûk* kitabı nedir?" diye sorunca Sâlih: Benim yazdığım bir kitaptır. Onu okuyan var olan her şeyden şüphelenir. Ta ki var olan bir şeyin olmadığını, olmayan şeyin de olduğunu zanneder. Bunun üzerine Allâf "o zaman sen de oğlunun ölümünden şüphe et. Ölmesine rağmen ölmediğini düşün. O senin kitabını okumadan ölmüşse de sen onu okumuş say"²⁵ diyerek diyalektik yeteneğini kullanmış böylece düalist-sofist biri olan Sâlih'in içine düştüğü fikrî çelişkiyi göstermeye çalışmıştır.²⁶

Ebu'l-Hüzeyl el-Allâf Me'mûn'un (öl. 198/833) tertip ettiği meclislerde de uzun süre bu münazaralara katıldığı bilinmektedir. Bu münazaralardan birinde bir Mecûsî ile muhatap olan Allâf ona bazı sorular yöneltir. "Ateş hakkında görüşün nedir?" Mecûsî "Allah'ın kızıdır" Allâf "ya sığır?" Mecûsî "Allah'ın kanatlarını kestiği melekleridir. Onları toprağı sürsünler diye yeryüzüne yerleştirdi", Allâf "ya su?", Mecûsî "Allah'ın nurudur", Allâf "açlık ve susuzluk?", Mecûsî

²² İbn Murtazâ, *el-Münye ve'l-emel*, 26.

²³ İbn Murtazâ, *el-Münye ve'l-emel*, 44.

²⁴ Abdulcebbar, *Şerhu Usûli'l-Hamse*, 289.

²⁵ İbn Murtazâ, *el-Münye ve'l-emel*, 62.

²⁶ Hüseyin Maraz, "Din Edebiyat ve Siyaset Üçgeninde Sâlih b. Abdülkuddûs", *Kader* 18/2 (2020), 446.

“Şeytanın yokluğu ve yoksulluğu”, Allâf “yeryüzünü kim taşıyor?”, Mecûsî “Tehmen (Tihmen) Meleği” cevabın verince Allâf (öfkelenerek) “yeryüzünde Mecûsilerden daha şerlisi var mı? Allah’ın meleklerini keserek, sonra onu Allah’ın nuruyla yıkayıp, O’nun kızıyla pişirip sonra onu şeytanın yokluğu ve yoksulluğuna verip, Tehmen Meleğin huzurunda derisini yüzdüler”²⁷ diyerek Mecûsîlerin inançlarındaki tutarsızlığını çok başarılı bir cedel yöntemiyle ortaya koymuştur.

Allâf sadece münazaralar ile yetinmeyip bu toplulukları tenkit babında birçok eser yazarak da mücadele etmiştir. Allâf’ın konu hakkındaki en önemli eseri *Kitâbu'l-Hücce 'ale'l-mülhidîn*’dir. Allâf’ın “Milâs” adlı bir eserinden de söz edilmektedir ki bu eser tam da bu amaçla yazılmıştır. Milâs esasında Mecûsî biri olup sonradan Müslüman olmuş bir kişinin adıdır. Bu şahıs Allâf’ın Senevîler ile yaptığı münazaralara katıldığı ve bu münazaralarda Allâf’ı haklı gördüğünden dolayı Müslüman olduğu söylenmektedir. Allâf’ın *Kitâbu'l-Milâs*’ı dışında gayr-ı Müslimlere karşı yazmış olduğu diğer eserleri şunlardır: *Kitâb 'ale'l-Mecûs*, *Kitâb 'ale'l-Yehûd*, *Kitâb 'ale's-Sûfestâ'iyye*, *Kitâb 'ale'n-nasârâ*, *Kitâb 'alâ 'Ammâr en-Nasrânî fi'r-red 'ale'n-nasârâ*, *Kitâbu'r-Red 'alâ ehli'l-edyân*, *Kitâb 'ale's-Seneviyye*.²⁸

Mu'tezile'nin münazarada öne çıkmış bir diğer önemli ismi Bağdat Mu'tezilesi'nden Bişr el-Mu'temir'dir. Kendisi için “Mu'tezile'nin en büyük filozofu” yakıştırması yapılır. O da genel olarak Mu'tezilî kelimalarında bulunan cedel, belagat ve hitap yönüne sahip bir isimdir. Hatta Arap belagatinin ilk isimlerinden biri ve öncüsü olarak kabul edilmektedir. Belagatin yanında şiir ve edebi yönü de güçlüdür. Kendisine ait binlerle ifade edilen beyitlerden oluşmuş kasidelerinin bulunduğu bilinmektedir. Bişr bu belagat ve edebi yönünü muarızlarına özellikle Râfizilere karşı mücadelesinde çok kullanmıştır.²⁹

Mu'tezile'den Sümâme b. Eşras'ın (öl. 213/828) de münazara yeteneği ile rakiplerini çok kısa bir sürede ikna ettiği, yine Mu'tezilî Ebu Musâ el-Murdâr'ın da (öl. 226/840) Mu'tezilî görüşün yayılmasında ve İslam dışı akımlara karşı İslam'ın müdafaasında lisanındaki kuvvetin de etkisiyle önemli bir konumda olduğunu eklemek gerekir. O aynı

²⁷ Şerif el-Murtazâ Ali b. el-Hüseyn, *Emâli'l-Murtadâ*, thk. Muhammed Ebu'l-fadl İbrahim (b.y.: Mektebetu Doktor Mervan el-Atiyye, 1954), 1/181.

²⁸ Metin Yurdağür, “Ebu Hüzeyl el-Allâf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/332.

²⁹ İbn Murtazâ, *El-Münyeye ve'l-emel*, 45, 166.

zamanda iyi bir vaiz ve iyi bir hatip olarak karşı tarafı ikna etmede İslam inancını savunmada önemli katkılar sağlamıştır.

Mu'tezilî isimlerden en-Nazzâm da içteki muhaliflere ve Zenâdîka, Mecûsiyye, Dehriyye ve Maniheistler gibi dış kaynaklı gruplara karşı mücadelesiyle öne çıkmış isimlerden biri sayılmaktadır. Özellikle Dehriyye ve Maniheistlere karşı en önemli münazaraları o yapmıştır. Hayyât, Nazzâm için "Dünya ehli mal-mülk ile uğraşp dünyanın tadını çıkarırken, İbrâhim en-Nazzâm mülhitlere cevap yetiştiriyordu. Eğer o ve arkadaşları olmasaydı mülhitlerin iftiralari cevapsız kalırdı" iltifatında bulunmaktadır.³⁰ Zındık olarak da bilinen Maniesitlerle yaptığı bir münazarada karşı taraf "kendilerinin hakkı ve yalanı iki zıtlık olarak gördüklerini, doğruluğun nurdan yalanın ise şer olduğundan zulmetten olduğunu iddia ediyoruz" demesine karşın Nazzâm "bize bir insanın yalan söylediği aktarılsa burada kim yalancı sayılır, dendiğinde onlar "zulmet" derler. Eğer kişi yaptığına pişman olup "ben yalan söyledim, hata yaptım" derse kim "ben yalan söyledim" demiş olur? Burayı karıştırıyorlar, ne dediklerini bilmiyorlar. Siz eğer doğru söyleyen nurdandır, dersiniz o kişinin yalanı (söylemesi) ondan sayılmaz, çünkü yalan şerdir ki siz şerden doğru çıkmış olduğunu söylemiş olursunuz. Bu da sizin iddianızı çürütür."³¹ Buradaki münazarada Mu'tezilî düşüncenin hayır ve şerrin her ikisinin de kişinin kendi eylemi olduğu vurgusu yapılmaktadır. Bu da onların adalet ilkesi gereğidir.

Nazzâm'ın İmamiyye'den bazı isimlerle dakîku'l-keâm bağlamında münazara ettiği ve onları susturduğu bilinmektedir. Diğer bir münazarada Nazzâm'ın el-Hüseyn b. Muhammed en-Neccâr el-Cebrî'yi susturduğu, bunu kendine çok dert edinen rakibinin üzüntüden dolayı birkaç gün sonra öldüğü rivayet edilmektedir.³² Nazzâm aynı zamanda eserleri ile de İslam dışı akımlarına karşı mücadele etmiştir. Özellikle *Kitâbü'r-Red 'alâ ashâbi'l-İsneyn* adlı eserinde Seneviyye'yi önemli bir miktarda tenkid etmektedir. Bu eser genel olarak

³⁰ Demirci, "Mutezilenin İslam Medeniyetine Katkıları", 120.

³¹ Muhammed Ebû Zehra, *Târihu'l-mezâhibu'l-İslamiyye* (Kâhire: Dâru'l-fikri'l-Arâbî, 2009), 149.

³² Muhammed b. İshak en-Nedîm, *Fihrist*, çev. Ramazan Şeşen (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu, 2019), 610; Muhammed Abdulhâdi, *İbrahim b. Seyyâr en-Nezzâm ve Ârâuhu'l-keâmîyye ve'l-felsefiyye* (Kâhire: Matbaatu Lecneti'l-te'lîf, 1946), 55.

Mu'tezile'nin İslam savunmasında muarızlarına karşı çok önemli bir eseri olarak gösterilmektedir.

Mu'tezilî Câhız'ın da İslam'ı müdafa bağlamında çok önemli rolleri bulunmaktadır. Onun eserlerinin bir kısmı İslam aleyhtarı akımlara karşı yazılmıştır. Özellikle nübüvveti müdafa bağlamında çok başarılı olduğu bilinmektedir. Câhız'ın Râfizilerle olan münazaraları ve mücadeleleri vardır. Câhız'ın *Fadiletu'l-Mu'tezile'sine* Rafizilerden İbn Ravendî *Fadîhetu'l-Mu'tezile* adlı bir reddiye yazmıştır. Daha sonra Hayyât bu esere *el-İntisâr'*nda cevap vermektedir.

İlk dönem Hz. Ali ve Muaviye arasındaki çekişmelerde Mu'tezile'nin öncüleri sayılan Kaderiyye'nin tarafsız bir pozisyonda kendilerini konumlandıkları görülmektedir. Kaderiyye'nin takipçileri olarak kabul edilen Mu'tezilîler de aynı şekilde sonraki dönemlerde Ehl-i Beyt ile Emevîler arasında yaşanan sorunlarda genel olarak tarafsız kalmışlardır. Fakat daha sonra Mu'tezile'nin yavaş yavaş mücadele ve münazara ortamına dâhil olduğunu görmekteyiz. Bu anlamda en önemli muhatapları Ehl-i Hadis olmuştur. Onlarla kader, kulların fiilleri, rü'yettullah ve Kur'an'ın mahlukluğu gibi konular çerçevesinde fikri mücadeleler içerisinde bulunmuşlardır. Mu'tezilîler bu tartışmalar sonucunda Ehl-i Hadis'i cebr ve teşbihe düştikleri için Müşebbihî olarak niteleyerek onları tenkid babında "*er-Red ale'l-müşebbihe*" tarzında bazı eserler yazmışlardır. Mu'tezilî kalamcıları büyük günah meselesinde genelde Mürcie mezhebini muhatap almışlardır. Bu minvalde onların büyük günah konusundaki görüşlerini tenkit etmişlerdir. Kendileri büyük günah konusunda tavizsiz bir tutum içerisine girerek büyük günah işleyenler hakkında tehditkâr bir söylem edinmişlerdir. Örneğin Mu'tezilî Ca'fer b. Mübeşşir (öl.334/848) "bu ümmetin fâsıkları Yahudilerden, Hıristiyanlardan, Mecûsîlerden, Zındıklardan daha şerlidir" diyerek büyük günah işleyenlerin konuları hakkında Mu'tezile'nin görüşünün ne denli katı olduğunu beyan etmiştir.³³ Bakıldığında Mu'tezile'nin büyük günah meselesinde kişiyi *el-menzilu beyne'l-menzileteyn* pozisyonuna koymasının İslam dairesinden uzaklaştığı anlamını içermektedir ki bu büyük günah işleyenler hakkında çok katı bir tutumdur.

³³ Muhammed b. Abdilkerim eş-Şehristâni, *el-Milel ve'n-nihal*, thk. Muhammed Fehmi Muhammed (Beyrut: Daru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1992), 53.

Mu'tezile mezhebinin münazara yelpazesinde kendi mezhebine mensup olanlar da bulunmaktadır. Bunlardan biri Mu'tezilenin önemli iki ismi Amr b. Ubeyd ile Vâsıl b. Ata' arasında yaşanmıştır. Münazaranın konusu büyük günahla ilgilidir. Amr b. Ubeyd büyük günah (mürtekib-i kepire) konusunda Hasan-ı Basrî gibi düşünürken Vâsıl b. Atâ' ile yaptığı münazaralardan sonra Vâsıl'ın fikirlerini benimsemiştir.³⁴ Ancak Hayyât Mu'tezilî kelâmcıların kendi aralarındaki görüş ayrılıklarının kelâmın tâli meselelerinde olduğunu bildirmektedir.³⁵ Örneğin bu meselelerden biri ma'dûm hakkındadır. Hayyât'ın ma'dûmla ilgili görüşü kendi mezhebinde kabul görmemiş yine Mu'tezilî Ebu Ali el-Cübbâî tarafından bu görüşü tenkid eden müstakil bir eser yazılmıştır.

Mu'tezilî kelamcılar İslam akidesini Yahudi ve Hıristiyanlardan gelen saldırılara karşı da savunmuşlardır. Özellikle Abbâsiler döneminde bunun daha yoğunlaştığı söz konusudur. Basra, Kûfe ve Bağdat'ta Yahudi ve Hıristiyanlarla ilgili çeşitli münazaralar yapılarak Ehl-i kitabın şüphelerine cevap verilmiştir. Bu bağlamda Ebu Hüzeyl el-Allâf'ın bir Yahudi ile olan münazarası meşhurdur. Bu münazarada bir Müslüman Hz. Musa'nın nübüvvetini tasdik ederken Yahudi Hz. Peygamberin nübüvvetini reddetmektedir. Yahudi Allâf'a "sen Hz. Musa'nın gerçek bir nebi olduğunu kabul ediyor musun? Yoksa inkâr mı ediyorsun?" sorusuna Allâf rakibinin niyetini anlayarak sorusuyla yapmak istediği mugalatanın farkına varır. Şöyle cevap verir: "Senin bahsettiğin benim nebimin gelişini müjdeleyen onun nübüvvetini kabul eden Hz. Musa evet o nebidir. Bunun dışında vasfettiğin biri varsa o şeytandır, onun nübüvvetini bilmem" cevabını verir. Yahudi aynı şekilde Tevrat'ı Allâf'ın kabul edip etmediğini sorarak aynı tuzağa çekmeye çalışır ancak Allâf "benim nebimin müjdesini veren Tevrat'ı kabul ederim, o haktır, eğer bu müjde o dediğinde yoksa o hak değildir, onu kabul etmem" cevabını verir.³⁶

3. Mu'tezilî Kelamcıların Nübüvvet Savunması

Mu'tezilî kelamcılara göre hadisler İslam şeriatının Kur'an'dan sonraki kaynağıdır. Bu sebeple Mu'tezilîler eserlerinde sürekli olarak

³⁴ Avni İlhan, "Amr b. Ubeyd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/93-94.

³⁵ Şerafettin Gölcük, "Ebu'l-Hüseyn el-Hayyât", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/103-105.

³⁶ Murtazâ, *el-Emâli*, 1/179.

hadislere yer vermekte ve hasımlarına karşı bu hadisleri kullanmaktadırlar. Mu'tezilî kelâmcılar kendilerini sünnet ve cemaata bağlı kimseler olarak tanımlamaktadırlar ve sünnet karşıtı oldukları hakkında iddialarda bulunanları sünnetin hakikatini bilmemekle itham etmektedirler.³⁷ Kaynaklarda yaklaşık yüz yetmiş beş Mu'tezilî muhaddis ismi sayılmaktadır. Ancak bu listedeki her ismin Mu'tezilî olduğu hakkında bazı şüpheler mevcuttur.³⁸ Bununla beraber birçok hadis kitabında rivayet halkalarında Mu'tezilî kelâmcıları görmek mümkündür. Örneğin "bize karşı silahlanan bizden değildir" hadisini Hz. Peygamber'den rivayet eden râvî Amr b. Ubeyd'dir.³⁹ Bunun gibi birçok hadisin varlığı görülmektedir. Mu'tezilî kelâmcılar aynı zamanda birçok hadis eseri yazmıştır. Bunlardan en bilineni kendisi aynı zamanda hadis tahsili de yapmış olan Mu'tezilî kelâmcı Kâdî Abdulcebbâr'a ait *el-Emâlî* adlı eserdir.

Mu'tezile'nin hadisçilerle hadislerin sıhhati ve bağlayıcılığı ile ilgili görüş ayrılıkları vardır. Burada Mu'tezile'nin diğer meselelerde olduğu gibi nakille ilgili rivayetlerin anlaşılması ve tevilinde mezhebin beş esasının emarelerini görmek mümkündür. Eğer naslarda bu çerçeveye girmeyen bir anlam ortaya çıkarsa veya bu beş esasa bağdaştırılabilecek bir zemin bulunamazsa tevil metodunu kullanmaktadırlar.⁴⁰ Bu bağlamda Mu'tezilî kelâmcıları akılla çelişen hadisleri de ya reddetmekte ya da tevil etmektedir. Diğer bir husus hadis râvîlerini cerh-ta'dile tabi tutmada da hadisçilerden bazı yönleriyle farklı bir tutum sergilemeleridir.

Mu'tezilî kelâmcılar inanç esaslarının belirlenmesinde Kur'an ve mütevatir haberi kabul etmektedirler. Onlar yalan üzerinde birleşmeleri mümkün olmayan topluluğun verdiği mütevatir türündeki haberlerin kesin bilgi ifade ettiğini, bu tür bilgilerin reddedilmesinin görmediğimiz ülkeleri haber verenleri yalanlamakla eşdeğer olduğunu söylemektedirler.⁴¹ Ancak Allâf gibi bazıları mucize türünden haberler için ravilerinden birinin cennet ehlinde olması şartıyla yirmi ve üzeri

³⁷ Ebu'l-Kasım el-Belhî vd., *Fadlu'l-i'tizâl ve tabakâtu'l-Mu'tezile*, thk. Fuad Seyyid (Tunus: y.y., 1974), 185.

³⁸ Hüseyin Hansu, *Mu'tezile ve Hadis* (Ankara: Kitabiyat, 2004), 178-180.

³⁹ Buhari, "Diyât", 6874; Müslim, "İman", 98.

⁴⁰ Ahmed Emin, *Duha'l-İslâm*, 385.

⁴¹ Metin Özdemir, "Mu'tezile'nin Nübüvvet Müdafaası", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/2 (2006), 137.

ravinin rivayetine itibar edilebileceğini belirtmektedir.⁴² Mu'tezilî kelâmcılar bu tür mütevatir haber dışındaki selef akaidinde yer alan özellikle ahiret hayatına dair âhâd türünden haberlere itibar etmemektedirler.⁴³ Ancak Ka'bî gibi bazı Mu'tezilî kelâmcıları ise belli şartları taşınması halinde belli konularda âhâd haberin kabul görebileceğini ifade etmektedir. Ancak onun da âhâd haberde en az adil iki veya üç kişinin bulunması gerektiği hakkında görüş belirttiğini biliyoruz.⁴⁴ Mu'tezilî kelâmcılar aynı zamanda âhâd haberle ilgili eserler de kaleme almışlardır. Bunlardan en bilineni Hayyât'a ait *er-Red alâ men esbete habere'l-vâhid* adlı eseridir.

Mu'tezilî kelâmcılar haberi vahid başlığı altında ahâd tarihiyle nakledilmiş rü'yetullah, kabir azabı, inşikâku'l-kamer, mizan, sırat, sefaat gibi konuları reddetmektedirler.⁴⁵ Esasında Mu'tezilî kelâmcılar rü'yetullahı ontolojik ve epistemolojik sebeplerle reddetmişlerdir. Örneğin önemli bir Mu'tezilî olan Kâdî Abdulcebbar rü'yetullahla ilgili konulara aklın perspektifinden tevhid prensibini de göze alarak bakmakta ve rü'yetullahın olacağına dair rivayetlerdeki görmeyi bilmek olarak tevil etmektedir.⁴⁶ Kabir azabını reddederken de hem hadisin âhâd olmasını gerekçe göstermektedirler hem de cenazenin herhangi bir hayat göstergesine sahip olmaması nedeniyle azabı hissedemeyeceğini ileri sürmektedirler.⁴⁷ Ancak Mu'tezile'nin içerisinde kabir azâbının ruh-beden birlikteliğine yönelik olanını kabul edenler bulunmakta ve bu görüşlerini naklî ve aklî deliller ile savunmaktadırlar.⁴⁸ Mu'tezilî kelâmcılar hadislerde ebedi cennet ve cehennem olgusunu da Allah'tan başka sonsuzluğu gerekçe göstererek reddetmektedirler. Ancak burada da Mu'tezile'nin ortak bir kanaat içerisinde olduğunu söyleyemeyiz. Örneğin Allâf cennet ehlinin nimetlerinin devamını fenasından daha aslah görmekte ve bu sebeple onların cennette ebedî olarak kalacaklarını

⁴² Abdulkâhir el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-firak*, nşr. Muhyiddîn Abdulhamîd (Beyrut: y.y., ts.), 128.

⁴³ Hayyât, *Kitâbu'l-İntisâr*, 68.

⁴⁴ Tevhid Bakan, "Kâdî Abdülcebbar'a Göre Sünnet", *İltd* 1 (2016), 189.

⁴⁵ Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-firak*, 319.

⁴⁶ Veysi Ünverdi, "Kâdî Abdülcebbar'ın Rü'yetullah'ın Reddine İlişkin Dayanakları", *bilimname* 28/1 (2015), 236, 239.

⁴⁷ Neseî, *Tebziratu'l-edille*, 2/365.

⁴⁸ Murat Akın, "Mu'tezile'ye Göre Kabir Azâbı", *Diyanet İlmî Dergi* 53/4 (Aralık 2017), 169.

söylemektedir.⁴⁹ Hadislerle ilgili tenkitleri tali bir konu olduğundan sadece bu kadarıyla yetiniyoruz.

Yukarıda değindiğimiz Mu'tezile'nin akli öncellemeleri ile ilgili tutumu göz önüne alındığında sanki nakille ilgili kaynakları ikinci plana ittikleri gibi bir yanlış anlaşılmanın varlığı söz konusudur. Bunun böyle olmadığı konusunda elimizde çok fazla kanıt bulunmaktadır. Mu'tezile mezhebi ile hadisçiler arasındaki bahsi geçen hadislerin sıhhati ve anlaşılmasındaki metodolojik farklılıklar onların sünnet karşıtı olduğu ve sünneti müdafa etmediği anlamına gelmemektedir. Çünkü Kur'an-ı Kerim ve sünnet dinin temel iki kaynağı olup bu ikisinin bağlayıcılığı herkes için geçerlidir. Mu'tezilî kelimeler nübüvvet ve onunla ilgili konuları muarızlarına karşı müdafaada da İslam toplumunda öncü bir rol üstlenmişlerdir. Bunu fikri bir hareket olarak hicri ikinci asırdan itibaren İslam topraklarında başta Basra ve sonrasında Bağdat olmak üzere birçok bölgesinde görmek mümkündür. Mu'tezile mezhebi İslam'da fikri zenginliğin artması ve İslam itikadının temellendirilip savunulmasında birçok eser verdiği gibi Kur'an ve sünnetin müdafaası bağlamında da önemli gayretler göstermişlerdir. Daha önce de ifade edildiği üzere Mu'tezile mezhebinin ana gayesi İslam'a karşı saldırılara cevap vermek olduğundan bu iki alanda da mücadele etmeleri de kaçınılmazdır. Mu'tezilî kelimelerden çok önemli müfessirler Kur'an'a hizmet konusunda önemli roller üstlenmişlerdir. Örneğin önemli müfessir Zemahşerî bu mezhebin müfessiri sayılmaktadır ki onun tefsiri *el-Keşşâf* tefsir alanında çok önemli bir eserdir.

Mu'tezile'yi sünnet müdafisi yapan ana sâiklerden biri de nübüvveti ispat etme hedefleridir. Nübüvvet bağlamında Mu'tezile'nin Ehl-i Sünnetten çok farklı görüşleri yoktur. Beş esaslarından biri olan adalet gereği Peygamber göndermenin Allah'a vacip olması onların Ehl-i Sünnet'ten ayrıldıkları en bariz görüşlerindedir. Diğer bir fark ise Mu'tezile nebi ve rasul kavramlarının aynı şeyi ifade ettiğini, ayrıca nebilerin küçük günahları işleme bakımından ismet sıfatına sahip olmadıklarıdır.⁵⁰

Mu'tezilî kelâmcılar peygamberliği ve onlara duyulan ihtiyacı nübüvveti inkâr edenlere karşı aklen ve naklen savunmuşlardır.

⁴⁹ Aydın, *İslam Düşüncesinde Aklileşme Süreci Mu'tezilenin Oluşumu ve Ebû'l-Huzeyl Allâf*, 209.

⁵⁰ Abdulcebbar, *Şerhu Usûli'l-Hamse*, 563 vd.

Nübüvvetin imkânını savunmak için mucizelere de işaret eden Mu'tezilî kelimcılara göre inkârı mümkün olmayacak şekilde aktarılmış olan ve peygamberlerin iddialarını kanıtlayan mucizeler nübüvvetin gerçekliğini ispat etmektedir.⁵¹ Mu'tezile'nin nübüvvet konusundaki mücadelelerinin önemli bir nedeni vardır. Çünkü nübüvvet İslam inanç esaslarından biri olarak kabul edilir ve vahiy ile muhatap olan peygamberlerin Allah'tan aldıkları emir ve yasakları insanlara bildirmesini kapsar. Peygamberler, görevleri, sıfatları, mucize meselesi ve vahiy gibi pek çok mesele nübüvveti ilgilendiren konulardır. Bu bakımdan nübüvvet akidenin en önemli esaslarından biridir. Bir kişi Allah'a inansa da nübüvveti kabul etmediği sürece iman etmiş sayılmaz. Nübüvvet, kişi ile Allah arasındaki bağı oluşturan yegâne bağıdır. Bu bağ kopartılırsa Allah'ın tebliği ortadan kalkar.

Mu'tezile mezhebi nübüvveti inkâr konusunda özellikle Hind kaynaklı saldırıları bertaraf etme hususunda çok önemli görevler üstlenmiştir. Bu bağlamda nübüvvetin imkânını reddeden Berâhime, Gâliyye, Sümeniyye'ye (Budist) karşı ciddi gayretleri bulunmaktadır. Nübüvvet müdafaasında Mu'tezile'nin hakkını muhalifleri de teslim etmektedir. İbn Teymiyye (öl. 622/1225) Mu'tezile'yi felsefecilerle aynileştirmekte ancak Hz. Peygamber'i savunduklarını söyleyerek nübüvveti müdafa etmelerindeki gayretlerini takdir etmektedir.⁵²

4. Abbâsî Halifelerinin Mu'tezile İle Birlikte Yapmış Oldukları Mücadeleler

Mu'tezile'nin yabancı din ve kültürlerle olan mücadelesindeki başarısı dönemin Abbâsîler hanedanının ilgisini çekmiştir. Başta Me'mûn olmak üzere Abbâsî hanedanı Mu'tezilîlerin bâtnî gruplarla olan mücadelelerini yakından takip etmiş, onların bu mücadelesini Abbâsî devleti politikasına destek amacıyla Irak ve Horasan bölgesinde hâkimiyet süren, İran milliyetçiliğini tetikleyerek Abbâsî devletini tehdit eden Büveyhiler içerisinde bulunan, özellikle Batnî akımlara karşı mücadelede kullanmak istemiştir. Mu'tezile-Abbâsî ilişkisi bu açıdan bakıldığında siyasi bir temele dayanmaktadır. Bu siyasi nedenlerle Abbâsîler batnî gruplara karşı Mu'tezile'ye açık destek vererek ve bu

⁵¹ Özdemir, "Mu'tezile'nin Nübüvvet Müdafaası", 138.

⁵² Ebu'l-Abbas Takiyyuddin Ahmed b. Abdülhalim İbn Teymiyye, *Bağhiyyetu'l-murtâd fi'r-reddi ala'l-mütefelsife ve'l-kerâmita ve'l-bâtmiyye ehli'l-ilhâd mine'l-kâilîne bi'l-hulûli ve'l-ittihâd*, thk. Musa b. Süleyman ed-Dervîş (Medine: Mektebetu'l-ulûmi ve'l-hikem, 2001), 62.

mezhebin görüşlerini devletin resmi politikası haline getirmiştir. Abbâsîler devletinin bu dönemi Mu'tezile'nin en güçlü olduğu dönemdir.

Abbâsî-Mu'tezilî ilişkisi Halife Hârûn Reşid zamanına dayanmaktadır. Kendisi bir münazarada Sümeniyye'den birine yenilince Mu'tezile'den Muammer b. Abbâd'dan (öl. 215/830) yardım istemiştir.⁵³ Halife Mehdî de doğudan, özellikle Maniheistlerden gelen tehlikeye karşı Dîvân-ı Zenâdîka adında bir divan kurarak karşı mücadele yürütmüştür.⁵⁴ Diğer bir Abbâsî halifesi olan Me'mûn, Mu'tezilî Sümâme b. Eşras'dan bizzat bu gruplara karşı mücadele etmesinde yardımcı olmasını istemiştir.⁵⁵

Abbâsî halifeleri kendileri de Mu'tezilîler gibi bu türden mücadelelere katılmışlardır. Bu mücadeleler hakkında birçok rivayet vardır. Bunlardan birinde Seneviyye'den biri Abbâsîlerden Ebu'l-Abbâs es-Seffâh'a (öl. 136/754) gelerek böyle bir münazaraya dâhil olmuştur. Seneviyye düalist ve aynı zamanda tecsim yönü de bulunan Mecûsîlere özgü bir inancı temsil etmektedir. Onlara göre nur ve zulmet adında hayır ve şer, salâh ve fesat gibi işleri yöneten iki tane kadîm tanrı vardır. Nur tanrısı Fars dilinde Yezdan, zulmet ise Ehrimen olarak isimlendirilir. Abbâs Senevî'ye "şüpheni söyle" deyince Senevî: "ben hayır-şer, izzet-zillet, ölüm ve hayatı birlikte gördüm. Dedim ki bu bir Tanrı'dan olamaz ancak ikili Tanrı'dan olabilir. Bunlardan biri hayır diğeri ise şer tanrısıdır." Abbâs ona: "bana söyle hayrı yaratmaya gücü yeten diğeri de yaratmaya gücü yetmez mi?" Senevî: "hayır". Abbâs: "sana yazıklar olsun bazı şeylere gücü yeten bazısına yetmeyen aciz ve sınırlı iki tanrı edindin" dedi. Bunun üzerine adamın rengi değişti. Ona "başka bir delilin kaldı mı?" diye sordu. Adam: "hayır" dedi.⁵⁶ Bu tartışmada da görüldüğü üzere Mu'tezilî görüşün hâkim olduğu düşünce Seneviyye'nin düalist tanrı anlayışını mutlak manada reddetmekte bu anlayışı Mutezile'nin beş esasından olan tevhîd

⁵³ Muammer b. Abbâd hakkında geniş bilgi için bk. İbn Murtazâ, *el-Münnye ve'l-emel*, 168, 169.

⁵⁴ Demirci, "Mutezilenin İslam Medeniyetine Katkıları", 118.

⁵⁵ Sümâme b. Eşras hakkında geniş bilgi için bk. İbn Murtazâ, *el-Münnye ve'l-emel*, 171, 172.

⁵⁶ Muhammed b. Abdilkerim eş-Şehristâni, *el-Milel ve'n-nihal*, thk. Muhammed Fehmi Muhammed (Beyrut: Daru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1992), 260; Ebu Ali es-Sekûnî, *Uyûnu'l-Munâzarât* (Tunus: Menşuratu'l-câmiatu'l-Tunûsiyye, 1976), 206.

anlayışıyla çelişkili görmektedir. Bu münazarada ortaya konulan tartışma üslubu Seneviyye'ye karşı ikna edici delil sunabildiklerine delil olması yönüyle önemlidir.

Hârûn Reşid'in de bu türden münazaraları vardır. Onun Hıristiyan biriyle yaptığı münazara meşhurdur. Hârûn Reşid, "seni Müslüman olmaktan men eden nedir?" diye sorunca Hıristiyan "kitabınızdaki bazı ayetlerdir", Hârûn Reşid "hangisi" diye sorunca Hıristiyan "Meryem oğlu İsa Mesih ancak Allah'ın elçisidir, Allah'ın Meryem'e ulaştırdığı kelimesidir ve O'ndan bir ruhtur"⁵⁷ ayetini okumuş ve "biz de bunun üzerindeyiz zaten" cevabını vermiştir. Bu cevabıyla Hıristiyan, Kur'an'ın da Hz. İsa'nın Allah'ın bir ruhu olduğunu söylediğini iddia ediyor. Bunun üzerine Hârûn Reşid mecliste bulunanlardan birine Hıristiyan'a cevap vermesini söyler. Mecliste bulunan kişi buradaki ruhun Allah'tan bir parça olmadığını ispat etmek için Casiye 13. ayette "O, göklerde ve yerde ne varsa hepsini kendinden bir lütuf olarak emrinize vermiştir. Bütün bunlarda düşünenler için işaretler vardır" cümlesindeki "minhu" ibaresinin göklerde ve yerde bulunanların ona ait olduğu anlamını içerdiğini söylemiştir.⁵⁸ Görüldüğü üzere Hıristiyanlarla yapılan münazaraların temelini onların teslis inancına yapılan itirazlar oluşturmaktadır. Teslis inancı İslam'ın tevhid inancıyla taban tabana zıtlık içermektedir. Bu bağlamda Kâdî Abdulcebbar'ın da Hıristiyanlara tenkitleri bulunmaktadır. Kâdî onları katıksız şirk ve teşbihe düşmüş muharref bir din olarak görmektedir.⁵⁹

Mu'tezilî kelâm düşüncesi ile yakın temasta bulunan aynı zamanda fikir olarak da onlarla aynı görüşlere sahip diğer önemli bir Abbâsî halifesi de Me'mûn'dur. Me'mûn ilme, felsefeye düşkün entelektüel bir halifeydi. O da Mu'tezilîler gibi din dışı akımlara karşı münazaralar yapmıştır. Beytü'l-Hikme'yi kurmasının amacı da ilme ve bilime verdiği desteğin bir işaretidir. Felsefeye olan ilgisi sonradan Müslüman olmuş bazı Hıristiyanları Kıbrıs'a göndermesine ve buradaki Yunanca eserleri tercüme ettirmesine yol açmıştır. Me'mun bunu temin etmek için önemli miktarda para harcamıştır. Bu dönemde Pisagor,

⁵⁷ en-Nisa 4/171.

⁵⁸ Sekûnî, *Uyûnu'l-Munâzarât*, 207 vd.

⁵⁹ Hulusi Arslan, "Kâdî Abdülcebbar'ın Hıristiyan İlahiyatına Yöneltiltiği Teolojik Eleştiriler", *Kader* 8/1 (2010), 18.

Eflatun, Aristo'ya ait eserler tercüme edilen Yunanca eserlerden bazılarıdır.

Me'mûn Mu'tezile ile diğer dini gruplar arasında münazaraların yapılması için başta Bağdat'ta olmak üzere bazı meclisler ihdas etmiştir.⁶⁰ Özellikle her salı yapılan fıkıh münazaralarına kendisi de katılmıştır. Münazaralardan birinde Me'mûn'un Senevîye mensup birine "sana iki şey soracağım. Günahkâr biri yaptığından pişmanlık duyar mı?" Senevî "evet" der. Me'mûn "bir kimsenin yaptığına pişman olması iyi midir kötü müdür?" Senevî "iyidir" cevabını verir. Me'mûn ona "kötülük yapan mı en iyidir başkası mı?" Senevî: "bilakis o, o" deyince Me'mûn "ben hayır sahibinin şerrin de sahibi olduğunu gösterdim, bilakis siz hayrı başka şerri başka tanrıya dayandırıyorsunuz" cevabını vermiştir. Me'mûn burada günahkârın pişman olduğunda iyi olduğunu dolayısıyla bir kişi bu iki pozisyonu kendi nefsinde topladığı anlamına geleceğini, Allah'ın da hayrı ve şerri ikisinin de yaratıcı olduğunu rakibine ispatlamaktadır.⁶¹ Gerek bu münazaralar gerekse siyasi sebeplerle olsa gerek Me'mun Zenâdika, Mecûsî gibi gruplara karşı çok şiddetli bir tutum edinmiştir. Bu akımlara mensup biri kendisine getirildiğinde onu İslam'a girmeye ikna etmeye çalışmış, başaramazsa baskı uygulamıştır.

Daha önce de belirtildiği gibi Abbâsîlerin Mu'tezilî kelamcılarla ilgilenmelerinin esas gayesi doğudaki muhaliflerine karşı bir koz olarak kullanılmalarıdır. Bu niyetle devletin merkezinde konumlandırılan Mu'tezile mezhebi ve düşüncesi zamanla devletin kendi vatandaşlarına da bir baskı unsuru olarak kullanılmış ve fikirleri empoze edilmiştir. Tarihte Mihne dönemi denilen Mu'tezilî düşüncenin konjonktürel olarak öncelendiği Halife Me'mun, Mu'tasım ve Vâsık zamanında ortaya çıkmış halkı Mu'tezilî düşünceye zorlayan, özellikle hadisçilere karşı bir baskı dönemi yaşanmıştır.⁶² Bu durum esasında özgürlükçü ve serbest düşünceye önem veren bir yapıya sahip olan Mu'tezileyi kendi değerleriyle tezat bir pozisyona düşürmüştür. Burada tabii devlet

⁶⁰ Nahide Bozkurt, "Me'mûn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/103.

⁶¹ Sekûnî, *Uyûnu'l-Munâzarât*, 212.

⁶² Muharrem Akoğlu, "Mu'tezile'nin Siyasetle İmtihanı: Mihne Süreci", *Kur'an ve Toplumsal Bütünleşme (Mezhepler ve Dinî Gruplar Arası İlişkiler)*, ed. Hayati Hökelekli - Vejdî Bilgin (Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2015, 151; Mahmut Ay, *Mu'tezile ve Siyaset* (İstanbul: Pınar Yayınları, 2002), 263 vd.

politikasının tesirini inkâr etmemek gerekir. Nihayetinde bu baskı devlet adına yapılmıştır. Bu baskı Abbasilerin siyasi olarak karşı karşıya kaldığı istikbal, iktidar ve egemenlik kaygısıyla Mu'tezilenin devlet mekanizmalarındaki kadro gücü kullanılarak yapılmıştır. Vâsık'tan sonra Halife Mütevekkil zamanında bu durum tam tersine dönmüştür. Mu'tezilîler Mihne sonrasında Ehl-i Hadîs ve Hanbelîler, Mısır taraflarında ise Malikiler tarafından baskı altında kalarak çok büyük oranda dağıtılmışlardır. Öyle ki Mu'tezilî kelâmcılar İslam topraklarının çeşitli kutuplarına dağılarak bazen Şiâ bazen Zeydiyye gibi mezheplerin himayesine girmek zorunda kalmışlardır. Bu durum yıllarca şekillendirilip müesses hale gelen bir mezhebin yok olmasına neden olmuştur. Bundan sonraki süreçte Mu'tezile hakkındaki bilgiler ve tespitler genel olarak muarızları tarafından yapılagelmıştır. Bu bağlamda kader konusundaki görüşleri ve kulların fiilleri hakkındaki görüşlerine binaen Kaderiyye, Cehm b. Safvân'dan kaynaklanan görüşleri dolayısıyla Cehmiyye, Allah'ın ancak hayrı yarattığı konusundaki görüşlerinden dolayı Seneviyye ve Mecûsiyye ve son olarak sıfatlar hakkındaki görüşlerinden dolayı da Muattıla olarak da adlandırılmıştır.⁶³ Bu ithamlar ile Mu'tezile'ye karşı olumsuz bir tablo çizilerek ehl-i bid'at mezhebi olarak görülmesine neden olmuştur.

Sonuç

İslam düşünce ve i'tikâd tarihinde çok önemli bir yere sahip olan Mu'tezile mezhebi gerek eserleri, gerekse şahsi olarak yapmış oldukları mücadeleler ile İslam inançlarının savunulmasında büyük hizmetlerde bulunmuşlardır. Mu'tezilî kelâmcıların yazmış oldukları eserler kelâm tarihinde önemli ana kaynaklardan sayılmaktadır. Bu eserler hem metodolojik hem de içerik olarak sağlam bir içeriğe sahip olup dolaylı olarak çağının kültürel seviyesinin terakkisine katkıda bulunmuşlardır. Bu eserler ile Mu'tezilî âlimler inanç esaslarının tespitini, tasnifini ve müdafaasını yapmışlardır. Bu eserler günümüzde de aynı amaçla hizmet etmek isteyenler için de çok önemli veriler sunmaktadır.

Mu'tezile mezhebi sayesinde İslam akidesi birçok dâhili ve harici müdahalelere karşı başarılı bir şekilde savunulmuştur. Mu'tezilîlerin mücadele ettikleri kesimler çeşitlilik göstermesine rağmen onlar İslam i'tikâdının temel prensipleriyle uyuşmayan her türlü grubu muhatap

⁶³ Ebû Osman Amr b. Bahr, *el-Beyân ve't-tebyîn*, thk. M. Abdusselam Harûn (Mısır: Matbaatu'l-Hancî, 1975), 1/23.

alarak mücadele etmişlerdir. Bu mücadele hem eserleriyle hem de cedel ve münazara yöntemiyle bizzat sahada yapılmıştır. Mu'tezile'nin özellikle nübüvveti savunma konusunda çok önemli roller üstlendiği görülmektedir. Nübüvveti olan ihtiyacın savunusunu nübüvveti inkâr edenlere karşı ve aynı zamanda Hz. Peygamber'in (s.a.v.) nübüvvetini inkâr eden Ehl-i kitaba karşı yapmışlardır. Bu sayede İslam itikadının dibini oyabilecek bir tehlikeyi bertaraf etmişlerdir.

Mu'tezilî kelâmçılar özellikle Abbâsîler döneminde İslam'ın savunusunda daha fazla yer almakla birlikte Abbâsî devletinin siyasi tercihlerinden kaynaklanan nedenlerle yapmış oldukları baskılar Mu'tezile gibi özgürlükçü bir mezhebe faydadan ziyade zarar vermiştir. Tabiri caizse yıllarca yapılan birikimin bir anda heba edilmesine neden olmuştur. Maalesef İslam âlemini muarızlarına karşı birleştirmeyi amaçlayan Mu'tezile içine düşülen yeni siyasi pozisyon gereği Müslümanların kendi aralarında tefrikaya düşmesine sebep olmuştur. Mu'tezile'nin bu sebeplerle gücünün zayıflaması zincirleme reaksiyonla felsefe ve tabiî bilimlerin de İslam dünyasında yüzyıllar boyunca gerilemesine yol açmıştır. Müslümanların buradan bir ders çıkartarak her türlü fikri düşünceye karşı müsamahalı bir tavır göstermesi, eğer karşı tarafa itazarları varsa bunu eserleriyle ve fikri mücadeleleriyle yapması gerekir. Aksi halde İslam toplumu kendi içinde tefrikaya uğramış bir hale gelir ki bu da arzu edilecek bir şey değildir.

Kaynakça

- Abdulhâdi, Muhammed. *İbrahim b. Seyyâr en-Nezzâm ve Ârâuhu'l-kelâmiyye ve'l-felsefiyye*. Kahire: Matbaatu Lecneti'l-te'lîf, 1946.
- Ahmed Emin. *Duha'l-İslâm*. Kahire: Hindâvî, 2012.
- Akın, Murat. "Mu'tezile'ye Göre Kabir Azâbı". *Diyanet İlmî Dergi* 53/4 (Aralık 2017): 151-177.
- Akoğlu, Muharrem. "Mu'tezile'nin Siyasetle İmtihanı: Mihne Süreci". *Kur'an ve Toplumsal Bütünleşme (Mezhepler ve Dinî Gruplar Arası İlişkiler)*. ed. Hayati Hökelekli - Vejdi Bilgin 149-173. Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2015.
- Aras, Ömer. "Halid b. Yezid (ve ailesi): Siyasi ve Kültürel Etkinliği Üzerine Değerlendirmeler". *Dergiabant (AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi)* 5/10 (Güz 2017), 160-176.

- Arslan, Hulusi. "Mu'tezile'nin Dehriyye Eleştirisi". *İslam Düşüncesinde Ateizm Eleştirisi*. ed. Cemalettin Erdemci vd.. 329-349. Ankara: Elis Yayınları, 2019.
- Arslan, Hulusi. "Kâdı Abdülcebbar'ın Hıristiyan İlahiyatına Yönelttiği Teolojik Eleştiriler". *Kader* 8/1 (2010), 12-44.
- Ay, Mahmut. *Mu'tezile ve Siyaset*. İstanbul: Pınar Yayınları, 2002.
- Aydınlı, Osman. *İslam Düşüncesinde Aklîleşme Süreci-Mu'tezile'nin Oluşumu ve Ebu'l-Hüzeyl Allâf*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2001.
- Bağdâdî, Abdulkâhir. *el-Fark beyne'l-fırak*. nşr. Muhyiddîn Abdulhamîd. Beyrut: y.y., ts.
- Bakan, Tevhid. "Kâdî Abdülcebbar'a Göre Sünnet". *İlterad* 1 (2016), 187-213.
- Bardak, Ahmet. "İbn-i Fûrek'te Akıl-Nakil İlişkisi". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 10/54 (2017), 969-977.
- Bahr, Ebû Osman Amr. *el-Beyân ve't-tebyîn*. thk. M. Abdusselam Harûn. Mısır: Matbaatu'l-Hancî, 1975.
- Belhî, Ebu'l-Kasım vd.. *Fadlu'l-i'tizâl ve tabakâtu'l-Mu'tezile*. thk. Fuad Seyyid. Tunus: y.y., 1974.
- Bozkurt, Nahide. "Me'mûn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/101-104. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Cürcânî, Seyyid Şerif. *Mu'cemu't-ta'rifât*. thk. Muhammed Sıddık el-Miñşâvî. Kahire: Dâru'l-fadîle, ts.
- Demirci, Mustafa. "Mutezilenin İslam Medeniyetine Katkıları". *Marife* 3/3 (kış 2003), 109-130.
- Ebû Zehra, Muhammed. *Târihu'l-mezâhibu'l-İslamiyye*. Kâhire: Dâru'l-fikri'l-Arâbî, 2009.
- Gölcük, Şerafettin. "Ebu'l-Hüseyin el-Hayyât", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/103-105. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Güneş, Kamil. "Mu'tezilî Düşünce Aklın Nakilden Önce Gelmesi Meselesi Üzerine". *Bakü Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlmi Mecmuası* 1 (Mart 2004), 135-162.
- Hansu, Hüseyin. *Mu'tezile ve Hadis*. Ankara: Kitabiyat, 2004.
- Hayyât, Ebu'l-Hüseyin Abdurrahim b. Muhammed b. Osman. *el-İntisâr ve'r-red alâ İbn-i Râvendî el-Mülhid*. Kâhire: Daru'l-kütübî'l-Mısriyye, 1925.
- İlhan, Avni. "Amr b. Ubeyd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/93-94. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

- İbn Teymiyye, Ebu'l-Abbas Takiyyuddin Ahmed b. Abdülhalim İbn Teymiye. *Bağiyyetu'l-murtâd fi'r-reddi ala'l-mütefelsife ve'l-kerâmita ve'l-bâtiniyye ehli'l-ilhâd mine'l-kâilîne bi'l-hulûli ve'l-ittihâd*. thk. Musa b. Süleyman ed-Dervîş. Medine: Mektebetu'l-ulûmi ve'l-hikem, 2001.
- Kâdî Abdulcebbar b. Ahmed. *Şerhu Usûli'l-Hamse*. thk. Abdülkerim Osman. Kâhire: Mektebetu Vehbe, 1996.
- Kâdî Abdulcebbar. *Fadlu'l-i'tizâl ve tabakâtu'l-Mu'tezile*. thk. Fuâd Seyyid. Tunus: y.y., 1406/1986.
- Maraz, Hüseyin. "Din Edebiyat ve Siyaset Üçgeninde Sâlih b. Abdülkuddûs". *Kader* 18/2 (2020), 432-469.
- Murtazâ, Ahmed b. Yahyâ. *el-Münye ve'l-emel*. thk. İsmâuddîn Muhammed Ali. İskenderiye: y.y., 1985.
- Nesefî, Ebu'l-Muîn Meymûn b. Muhammed. *Tebsiratu'l-edille fi usûli'd-dîn*. thk. Hüseyin Atay. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1993.
- Sekûnî, Ebu Ali. *Uyûnu'l-Munâzarât*. Tunus: Menşuratu'l-câmiatu'l-Tunûsiyye, 1976.
- Şehristâni, Muhammed b. Abdülkerim. *el-Milel ve'n-nihal*. thk. Muhammed Fehmi Muhammed. Beyrut: Daru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1992.
- Şerafüddîn, Muhammed. "Kaderiyye Yahut Mu'tezile". *Marife* 3/3 (kış 2003), 433-447.
- Şerif Murtazâ, Ali b. el-Hüseyin. *Emâli'l-Murtadâ*. thk. Muhammed Ebu'l-fadl İbrahim. b.y.: Mektebetu Doktor Mervan el-Atiyye, 1954.
- Türcan, Galip. "Mu'tezile'nin Ortaya Çıkışı Bağlamında Dinî ve Sosyo-Kültürel Çevre". *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 42/1 (2019) 43-74.
- Ünverdi, Veysi. "Kâdî Abdulcebbar'ın Rü'yetullah'ın Reddine İlişkin Dayanakları". *bilimname* 28/1 (2015), 201-245.
- Yurdağür, Metin. "Ebu Hüzeyl el-Allâf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/330-332. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.